

PORTRÉ HÁTTÉRREL

NÉMETH ÁKOS

Havasréti József:

Szerb Antal

Magvető Kiadó, Budapest, 2013.

720 oldal, 4490 Ft

Egy irodalmár pályaképét bemutató monográfiában maga az újragondolt módszer lehet „a műre irányítotttság eszköze”, „a tőle tanultaknak ez a megkísérelt követése, mintegy visszazármaztatása az eredethez”, amint Nemes Nagy Ágnes fogalmaz Babits-könyvének bevezetőjében.¹ Így tesz Havasréti József is Szerb Antal írói és irodalomtörténeti pályáját feldolgozó művében. A Pécsi Tudományegyetem docensének olvasmányos, gyakran kifejezetten szellemes stílusban megírt könyve ugyanis, túl esszéisztikus megformáltságán, illetve a megírását ösztönző, nyíltan bevallott szakmai-személyes érdeklődésen (vö. 10. old.), különböző tudományterületek eredményeit szintetizáló módszerével is kapcsolódik Szerb Antal irodalomtörténeti és esszéirői örökségéhez.

Havasréti több okból sem hagyományos életrajzi monográfiát írt. Az életmű vizsgálatának legfontosabb aspektusait áttekintő bevezetést (*Szerb Antal: Arképszés*) nem követi hőse életeseményeinek kronologikus bemutatása, a biográfiai ív csak a helyüket jelöli ki az egy-egy témakört vagy művet elemző fejezeteknek. A tagolás jól kiemeli az életmű fontosabb csomópontjait: önálló fejezetet kaptak Szerb irodalom- és műfaj-történeti összegzései, azaz a *Magyar irodalomtörténet* (1934), a *Hétköznapiok és csodák* (1935) és a *Világirodalom története* (1941); két legjelentősebb szépprózai alkotása, a *Pendragon legenda* (1934) és az *Utas és holdvilág* (1937); valamint talányos kései műve, a *Királyné nyakláncja* (1943). Külön fejezet rajzolja meg Szerb esszéirői pályaképét. A tematikus fejezetek közül az első a fiatal Szerb szerelemfelfogásának irodalmi és filozófiai forrásait veszi számba, több fejezet is vizsgálja a már beérkezett író helyét az irodalmi intézményrendszerben, s elemzi kultúra- és irodalomszemléletét. A záró fejezet Szerb Antal viszonyát zsidóságához tra-

gikus halálának és munkásságának utóélete tükrében mutatja be. Havasréti könyvében a különböző műfajú szövegek – irodalomtörténeti munkák, kritikák, esszék és fikciós művek – alkotta oeuvre olyan kulcsfontosságú peremszövegekkel egészül ki, mint Szerb naplói és levelezése. Ily módon egy ellentétes álláspontokat és esztétikai minőségeket megjelenítő szövegközi tér nyílik meg az olvasó előtt. Bizonyos vizsgálati nézőpontok, ismétlődő motívumok kiemelése biztosítja a bemutatás folytonosságát, az egyes fejezetek azonban akár önálló tanulmányokként is olvashatók.

A MONOGRÁFIA ÉS SZERZŐJE

Ám nemcsak ezért más ez a kötet, mint ami egy irodalomtörténeti monográfiától megszokott. Havasréti ugyanis a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének munkatársa, aki alapos kultúratudományi és tudásszociológiai felkészültséggel, saját megfogalmazásában „afféle vasárnapi irodalomtörténet-szűzben” vágott bele ebbe a munkába, ami a szerző szerénysége ellenére feltétlenül előnyére válik a könyvnek.² A műelemzések és az egyes életrajzi mozzanatok mellett ugyanis hangsúlyosan tárgyalja az irodalmi teremtést és fogyasztást meghatározó feltételeket is: a tematikus fejezeteken túl az egyes művek értelmezésében is meghatározó aspektus a társadalmi szinterek, intézmények, médiumok, valamint a Szerb Antal írói mentalitását befolyásoló irodalmi minták, munkastílus és hivatás-etika szerepének vizsgálata. Mindez voltaképpen az általa is hangsúlyozott, az eszmetörténeti és a stílustörténeti vonatkozásokat egyesítő „személyfölötti szövevény”, valamint az irodalmi élet médiáit, illetve társadalmi feltételrendszerét magában foglaló irodalomszociológiai nézőpont mai fogalmaink szerinti újragondolását jelentheti.³ A szélesebb, kultúratudományi horizont egyúttal – a korábbi évtizedekre jellemző, a „szerző halálát” hirdető megközelítésmódok után – az írói identitás szerepének, jelentőségének újraértékelését ösztönözte. Szerb a nyilvánosság előtt tudatosan alakította énképét: „Sokat hangoztatott szerénysége és visszafogottsága ellenére [...] tudatos és sikeresnek szánt irodalmi karriert épített” (89. old.) – állapítja meg Havasréti –, s ebbe illeszkedett az író által megalkotott és az olvasóknak mutatott szerzői imázs. Havasréti részletesen tárgyalja a naplókban, a levelezésben, a nyilatkozatokban megfigyelhető önazonosság-építési technikák (irodalmi modellek, elbeszélési stratégiák) működését és korabeli fogadtatását,

1 ■ Nemes Nagy Ágnes: *A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról*. Magvető, Bp., 1984. 8. old.

2 ■ Havasréti József: „A játékot komolyan kell venni”. Szolláth Dávid beszélgetése Szerb Antallal. *Jelenkor*, 2014. 7–8. szám, 890. old.

3 ■ Vö. Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Magvető, Bp., [1998], 14–18. old.

s eközben arra figyelmeztet, hogy „az imázs-képzés problémái új összefüggésekbe állítják a biográfia és az oeuvre viszonyát” (124. old.). Mindenekelőtt „azok a mindennapi »mitológiák«” érdeklik, „melyek a legkisebb gesztusokat is szimbolikus jelentéssel töltik fel” (10. old.), így Szerb műveinek értelmezését is kezdetől befolyásolják.

Sokéves munka eredménye a könyv: ennyi idő alatt a kutató szinte bizalmas közelségbe kerül hősével, perspektívája így önkéntelenül is némiképp aránytvesztővé, idealizálódva válhat. Havasrétiének sikerül ezt elkerülnie, utószavában figyelemre méltó pontossággal és objektivitással jelöli ki a vizsgált életmű helyét: „Szerb a populáris és az elit irodalom kettősségén belül egy sajátos köztes helyet foglal el, a lektúrnél és a *midcult*-nál kicsit több, az elit irodalomnál, az igazán jelentékeny irodalomnál kicsit kevesebb.” (671–672. old.) A műveit újraolvasó elemző célja nem az igazolás, de nem is a szembesítés a hibákkal, tévedésekkel; sokkal inkább azon „gondolati pozíciók” és diskurzusok rekonstrukciója, amelyek meghatározzák az egyes művek belső logikáját. „[E]gyszerre kell kritikával és megértéssel olvasni” (372. old.), írja *A hétköznapi és csodákról*, de ez az értelmezői viszony könyve egészére kiterjed. Empatikus tárgyilagossággal nyúl olyan kényes témákhoz, mint a fiatal író szerelemfelfogásának saját magánéleti bonyodalmaival összeszót magánmitológiái, írásmódjának és fordítói gyakorlatának a sokszor kapkodó munkastílusból eredő ellentmondásai vagy a szemléletét meghatározó ideologikus előítéletek és – nem utolsósorban – a zsidó származásához való viszonya, illetve ennek változásai. Semmi emberi nem idegen tőle. Az összkép rokonszenves. „Könyvem célkitűzése ugyanakkor távol áll bármiféle »leleplezéstől« – szögezi le Havasréti –; az életrajzi és társadalmi hatások, az eszmetörténeti és irodalomtörténeti inspirációk rekonstrukciója mellett azt szeretné láthatóvá tenni, hogy a Szerb alkatában, izlésében, írásaiban, irodalmi és életrajzi gesztusaiban megfigyelhető polarítások és ambivalenciák miképpen határozzák meg életművének sajátos kifürkészhetetlenségét, de mondhatjuk így is: titokzatosságát.” (9–10. old.)

„[A]z életművön és a szövegek sokféleségén átdeingő, és az életműnek egységet kölcsönző »írói arc«” (123. old.) vizsgálata Szerb Antal és esszéíró kortársai irodalmi portréihoz hasonlóan Havasréti művében is egy jellemző sajátosság köré csoportosul. Szerb esetében a *faculté maîtresse* egy Goethe nyomán meghatározott polarítás: „Az elmélyülés és a felszínesség, az áhítatos komolyság és a könnyed szellemesség, a nagyleptékű modellek kedvelése és az apró tényekhez való vonzódás, a székszisz és a fogékonyság, valamint a pátosz és az ironia bonyolult mintázatai, nemritkán paradox kölcsönhatásai” (26. old.), amelyek átszövik az író és irodalmár életművét. Ez jelenik meg a vizsgált életmű különböző területein: a racionalista felvilágosodás és az érzelmek lázadását hirdető romantika közötti átmeneti stíluskorszak, a preromantika nyelvészleletének és világvilágképének kedvelésében; de

például Szerb munkastílusával kapcsolatban is: „elhi-vatottság, rendszeresség, felkészültség, másfelől idő-zavar, kapkodás, sietség, külső és belső kényszerek” (111. old.). Irodalomszemléletére jellemző egyrészt a kulturális javaknak mint piaci termékeknek felfogása és a népszerűsége törekvés ehhez kapcsolódó írói gyakorlata – „Émelyítő giccset írtam, de talán pénz fogok keresni vele”, írja román barátjának, Dionis M. Pippidinek, *A Pendragon legendára* utalva (idézve: 259. old.) –, másrészt „a Kerényi által leírt, a szellemtelenséget vicсорogva elutasító apollói »farkas-arc«” (305. old.). Regényeiben meghatározó a ponyvairodalomból jól ismert populáris zsánerek, valamint a tudományos és társadalmi exkluzivitás megnyilvánulásainak, illetve a korszerű regénytechnika eszközeinek egymás mellett élése. *A világirodalom története* legfontosabb kritikai normáinak számbavétele is a kettősség érzését erősíti, mivel a humanizálódás eszményítése és a vonzódás az irracionálishoz, az exkluzív és a populáris minőségek paradox egysége itt is izlés és gondolkodásmód poláris jellegére utal.

AZ ELBESZÉLÉS FOLYTONOSSÁGA

Havasréti nem akar problémamentesen működő, koherens nagy narratívát írni Szerb munkásságáról; épp ellenkezőleg: élet és mű ellentmondásosságát a középpontba helyezve annak nyitottságát hangsúlyozza az újabb és újabb értelmezésekre. Az ellentétes elemek kiemelése az életmű gyakran külső, irodalompolitikai kényszerek által motivált, homogenizáló olvasatainak megkérdőjelezésére, illetve árnyalására is alkalmas lehet. A kötet egyik legfontosabb eredménye Szerb helyének a korábbiaknál pontosabb meghatározása a korszak irodalmi-kulturális terében és a jellemzően apologetikus szándékkal felépített, „kissé túl-nyugatos Szerb-kép” korrekciója.⁴ Ennek része, hogy túl lép a XX. század során kialakult, máig ható jobboldal/baloldal, népi/urbánus dichotómiákon, arra figyelmeztetve, hogy az író, részben sok irányban nyitott, kételkedő-töprengő lelkialkata, másrészt sokat emlegetett neofrivolitása miatt sem sorolható egyik ideológiai csoportba sem. Havasréti könyve azt sugallja, hogy Szerbnek az újításhoz és a hagyományörzéshez fűződő viszonya talán legpontosabban a nemzeti irodalomtörténet-írás újragondolásával, illetve a *Minerva* köréhez való kötődésével jellemezhető. A pozitivistá, nemzeti-konzervatív irodalomtörténet-írás képviselőivel kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy Szerb jól látta ugyan korlátaikat, „de sokkal elismerőbben viszonyult hozzájuk, mint ahogy akár a pozitívizmust, akár a Horthy-korszak hivatalos tudományát bíráló diskurzusok látni engedik, vagy ahogy a visszaemlékezők látni sze-

4 ■ Vö. Havasréti: „A játékot komolyan kell venni”, 891. old.

5 ■ Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 19. old.

6 ■ Uo. 21. old.

7 ■ Vö. Korner Veronika Júlia: Irodalmi program és annak „felülírása” – a *Minerva* folyóirat. *Helikon*, 2008. 2–3. szám, 209–214. old.

retnék” (143. old.). Ezt jelezheti a nemzeti irodalomtörténet mint „reprezentatív közösségi eredetmonda” (247. old.) újrafogalmazására irányuló törekvése is a *Magyar irodalomtörténet* lapjain. Szerb ugyanis a helyett, hogy megkérdőjelezte volna, sokkal inkább új szereppel igyekezett felruházni a XIX. század során már-már szakrális szintre emelt nemzeti nagy elbeszélés létjogosultságát. Értelmezésében az irodalom a magyar szellem Európához tartozásának legfőbb bizonyítéka; története a magyarság „modernizációs projektjének” (249. old.) fontos része: „Úgy gondoljuk, hogy a magyar irodalom [...] hangszer a jól összetanult zenekarban, ami a keresztény-európai kultúra. Önmagából nem lehet jelenségeit megmagyarázni, hanem csak az európai fejlődésből, és talán végső, metafizikai értelmét sem önmagában hordja, hanem az európai kultúra rendeltetésében” – írja e mű bevezetőjében.⁵ A maga korában Szerb szerint indokolt volt, ám a XX. századra már meghaladott „opozíciós nemzetfelfogás” hirdetőivel szemben pedig nyíltan kijelenti, hogy irodalmunk története „arra a legnagyobb magyar hagyományra” tanít, „hogy nálunk mindig a leginkább európaiak voltak a leginkább magyarok”; ezzel lényegében kijelölve irodalomtörténetének legfőbb kánonalkotó normáját.⁶ Ezért kerülnek előtérbe a magyarság és európaiság szintézisét létrehozó korszakok és alkotók: a keresztény középkor; Mátyás király korának udvari humanizmusa; a XVIII. századvég Bessenyei, Kármán, Kazinczy nevéhez kötődő „felújulása”; Vörösmarty, Toldy, Bajza romantikus nemzedéke; majd a *Nyugat* hőskora, a középpontban Adyval és Babitscsal.

Szerb újdonságok iránt nyitott, európai horizontú tájékozódását jelzi kötődése is a húszas évektől előretörő szellemtörténeti irányzathoz; az irodalmár valószínűleg e korszerű tudományos szemléletben is annak lehetőségét látta, hogy a magyar kultúra kapcsolódjék, felzárkózzék az európai centrumhoz. „Ha feltételezzük, hogy Szerb pályafutása során voltak emblematisztikus jellegű, a publikáció tényén túl a »műhelyhez-tartozás« jelentőségét is képviselő folyóiratok, akkor az egyik feltételül a *Minerva* volt” (98. old.) – összegez

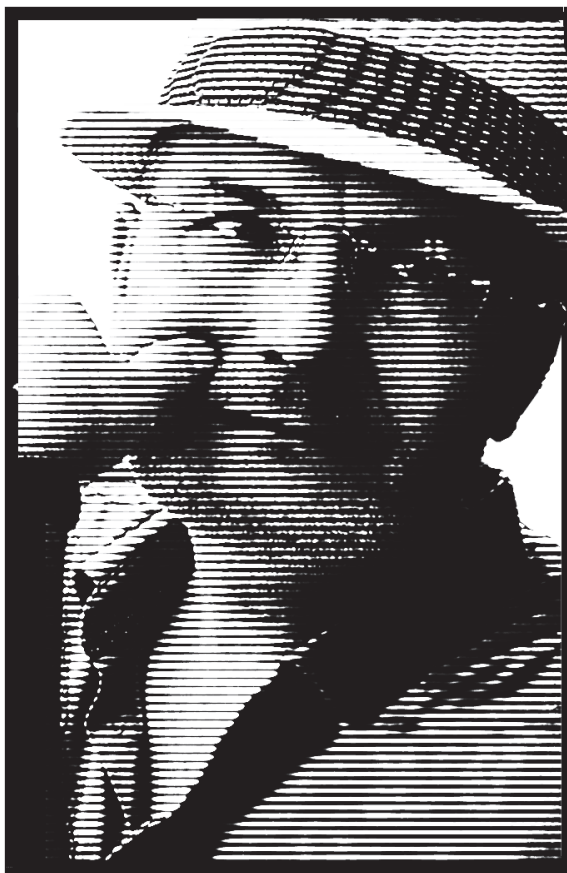
Havasréti, s egyben szemére veti Rónay Györgynek, hogy „teljesen értelmetlenül” minősíti baloldali lapnak a szellemtörténeti irodalomtudomány legfontosabb hazai műhelyét (94. old.). Rónay 1970-es évekbeli megnyilvánulása mögött Havasréti az apológia szándékát feltételezi, ám az sokat elárulhat Szerb ambivalens pozíciójáról a korszak magyarországi szellemi életében. A magyar szellemtörténészek pécsi folyóirata ugyan-

is hozzátartozott a korabeli szakmai „avantgárdhoz” – akkor is, ha törekvései mai szemmel nézve leginkább egy nyugatias-értékkonzervatív póluson helyezhetőek el.⁷ Szerb és a *Minerva* többi szerzője hagyomány és újítás összhangját erősítő, következetesen európai és alapvetően apolitikus célzatú szakmai reformtörekvéseivel a korabeli irodalompolitikai tér sajátos – mondhatjuk, sajátosan torz – akusztikai viszonyai közepette gyakran kifejezetten „politizáló” és „baloldali” értelmezést nyert, és elutasító reakciók sorát váltotta ki a „hivatalos” nemzeti-konzervatív kritika képviselőiből.

SZERB RIGOLYÁI ÉS VONZALMAI

Havasréti Szerb nyilvánvaló előítéleteit sem hallgatja el. *A Pendragon legenda* filológus hőse, az író alteregójának tekinthető dr. Bátky János Cynthia

Pendragonhoz fűződő viszonyában például Havasréti megjegyzése szerint „sorjáznak Szerb rögeszméi” (283. old.). A nő Bátky számára leginkább csak valamiféle kulturális identitást és társadalmi státuszt megtestesítő díszlet, aki legjobb esetben is csak passzív közönsége lehet a filológus öncélú eszmefuttatásainak. Szerb elitizmusának másik jellemző tünete, hogy a paraszti kultúrától megtagad minden eredetiséget, és Hans Naumann nyomán kizárólag a korábbi korszakok magaskultúrájának „lesüllyedt kultúrjait” véli felfedezni a nép alkotásaiban. „Szerb pusztán józan eszének használata alapján is arra a belátásra juthatott volna, hogy a felső rétegek kultúrája és a paraszti társadalom kultúrája közötti mozgások és kölcsönhatások természetével kapcsolatban az igazság valahol közepén keresendő.” (226. old.) A népi kultúra kategorikus elutasításának azonban a pusztán ízlésbeli okokon túl nyilvánvaló irodalompolitikai helyi

értéke volt, ahogyan „a Nyugathoz tartozás már-már dogmaként való kezelésének” (231. old.) is; hiszen a korszak politikai diskurzusában a hivatkozás a népi kultúra értékeire rendre összerosódott a népi-nemzeti ideológiai törekvésekkel. Szerb a paraszti kultúra hitelességének megkérdőjelezésével nyilvánvalóan e népieskedő nosztalgiák alól igyekezett kihúzni a talajt.

„Ami következetesen eltávolítja Szerbet a valóban konzervatív attitűdtől, az a szellemi-spirituális dolgok fensőbbrendűségébe vetett, szinte vallásos erejű hite: a szellem mozgásának lendülete mindig ellene szegül a konzervativizmusnak” (19. old.) – állapítja meg Havasréti, ami egybevág az ugyanahhoz a nemzedékhez tartozó Cs. Szabó László visszaemlékezésével, aki pontosan körülírja az esszéíró-nemzedék közös fiatalságát érő, nemzedékformáló élményt, a Bergson nézeteivel való találkozást: „Ha a modern magyar esszé keletkezéséről beszélünk, tudni kell, hogy Proust, Joyce, Babits vonalán Bergson unokái voltunk, az ő intuitív ismeretelmélete lappangott igyekezetünk mögött, hogy szakítsunk az elavult időkategóriával.”⁸ Mindezek fényében lehetséges, hogy a közvetlen Bergson-hatások azonosítása Szerb Antal életművének megítélésakor is több figyelmet érdemelne. Annál is inkább, mert a Szerb „védjegyévé” vált neofrivol magatartás egyik fő modellje az a Giraudoux lehetett, akiről a *Hétköznapiak és csodákban* azt írja: „érezzük módszere mögött Bergson egész filozófiáját” (idézzve: 336. old.). Szentkuthyhoz címzett 1930-as levelében pedig maga is világnézete alkotóelemei közt említi, és írói munkásságában is visszaköszön az időtapasztalat relativizmusának meghatározó élménye: regényeinek narrációja szakít a hagyományos, lineáris időszerkezettel, a *Pendragon legenda* kortárs szereplői egyazon térben mozognak a XVII. századi alakokkal, míg az *Utas és holdvilág* elbeszélésében kulcsszerepet kap a kauzális-determinisztikus viszonyok fogságából szabadító emlékezés folyamata.

A neofrivolitás mint karakterjegy „valamilyen módon Szerb egész nemzedékét jellemzi” (133. old.), jelenti ki Havasréti, ám ennek részletesebb kifejtésére nem kerít sort. Pedig e jegynek a stílári, tudományfilozófiai, szociálpszichológiai, esztétikai és diszkurzív aspektusok mellett hangsúlyos történeti-szociológiai vonatkozásai is lehetnek. Szerb ugyanis a neofrivolság hirdetésével egyúttal a „nagy háború” utáni értékválság éveiben öntudatra ébredő fiatal nyugati értelmiség életérzésének és világvilágának emblematikus megfogalmazását is adja. Erre utalhat Cs. Szabó egykorú, Havasréti által idézett reflexiója: „»En neofrivol vagyok« vallja magáról e kor jellegzetes tünete, a Pendragon Legenda [sic!] hőse.” (*Bűsű a vándorévektől*, idézzve: 130. old.). De a fogalom nemzedéki-közösségi értelmezésének lehetőségét Szerb is megerősíti *A világirodalom történetének* kortárs angol írókkal foglalkozó fejezetében, ahol Aldous Huxleyről mondja: „ő volt legkitűnőbb írója annak a húszas évekre oly jellemző iránynak, amelyet talán minden frivolitás nélkül neofrivolizmusnak nevezhetünk.”⁹

Az általános értékrelativizmus, szkepszis és ironia neofrivol gesztusai általában jellemezték a korszak európai látóköri magyar írónemzedékét, Cs. Szabó és Szentkuthy mellett mindenekelőtt a fiatal Márai említhető ebben a sorban. Szerb nézeteiben, kérdésirányában azonban más területeken is számos találkozási pontot érezhetünk kortársaival, ezért az elődök és példaképek, azaz Babits, Lukács, Kerényi hatása mellett Szerb esszéinek (és más műveinek) nemzedéki kontextusa is tanulmányozásra méltó. A „Hétfőiek” – akikhez a visszaemlékezések szerint időnként Márai is csatlakozott – korabeli műveiben szerzteágazó, intertextuális nyomok formájában megjelenő közös nemzedéki tapasztalatok alaposabb felfejtése sok érdekességet ígér. Egyes divatos szerzőknek például valószínű kanonikus értelmezési hagyománya alakult ki a „Hétfőiek” körében, s ez Szerb műveiben is megjelenik. Mindenekelőtt Oswald Spenglernek, de ebben az összefüggésben Ortega y Gasset és Huizinga, illetve Huxley és Giraudoux is megemlíthető – ez azonban már egy újabb monográfia tárgya lehetne. Ami Szerb itt tárgyalt műveit illeti, a „vándorévek” íróinak számos közös kulturális toposza bennük is megtalálható. Ilyen például a szervesen „világváros” és a szerves fejlődésű „igazi város” szembeállítás, a „közös világvárosi ízlés” és az eltömegesedés kárhóztatása, továbbá az utazás motívumával, a városi tér kulturális identitást hordozó jellegével kapcsolatos észrevételek. *A harmadik torony* (1936) című útirajzot például az *Egy polgár vallomásai* fejezetcímén túl számos rejtett párhuzam és a közös nézőpont kapcsolja Márai munkásságához. Ide tartozik az utazás „gyötrelmeinek” felemlegetése, a polgári *Bildungsreise* hagyománynak szembeállítás, a modern tömegturizmussal, a társadalmi státuszkülönbségek iránt érzékeny tekintet, az ösztönös viszolygás a kollektívizmustól, vagy akár a vissza-visszatérő spenglerianus kultúrkritikai felhangok az utazás során tapasztalt jelenségek látán. Már maga a műfajválasztás is egy erős (európai és magyar) nemzedéki kontextushoz kapcsolja Szerb művét. Casey Blanton megállapítása szerint a két világháború közötti időszak – többek között a Szerb-kortárs Graham Greene, Evelyn Waugh és George Orwell munkásságában – az irodalmi útirajz „nagykorúvá válásának” ideje; Poszler György pedig az esszéíró nemzedék legjellemzőbb műfajai között a „szellemi titkot kutató portré, szellemi életet kikere-

8 ■ Cs. Szabó László: *Ember és műfaj. Beszélgetés Siklós Istvánnal a Római muzsika megjelenésekor.* In uó: *Két tükör közt. Beszélgetések.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, Basel, 1977. 119. old.

9 ■ Szerb Antal: *A világirodalom története.* Magvető, Bp., [2000], 812. old.

10 ■ Casey Blanton: *Travel Writing. The Self and the World.* Routledge, New York – London, 2002. 23. old.; Poszler György: *Illúzió és értelem. Vázlat az „esszéista” nemzedék portréjához.* In uó: *Eszmék, eszmények, nosztalgiák.* Magvető, Bp., 1989. 346. old.

11 ■ Zuh Deodáth: Havasréti József: Szerb Antal. *Irodalomtörténet*, 2014. 1. szám, 126. old.

12 ■ Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 11. old.

kító tabló” mellett a „szellemi kalandot megragadó intellektuális útirajz”-ot is megemlíti.¹⁰

Szerb irodalomtörténeti munkáinak interpretációjából sajátos ív rajzolódik ki. Míg a *Magyar irodalomtörténet* (1934) – Poszler György egyetértően idézett kifejezésével – a húszas évek eredményeit „szintetizálja”, addig a kortárs nyugati regényirodalmat tárgyaló „könyvterjedelmű esszé”, a *Hétköznapok és csodák* (1935) „már a szaktudománytól való eltávolodás tünete”, *A világirodalom története* (1941) pedig „egyértelműen népszerűsítő munka” (147. old.). Mindezek fényében Szerb pályájának meghatározó mozzanatát jelentheti eltávolodása a tudományos világtól. Kérdés, hogy ennek során mennyiben engedett alkati adottságainak, illetve mennyiben függött össze a váltás a tudományos pályával kapcsolatos tervei meghiúsulásával. Egyetérték az *Irodalomtörténet* recenzensével abban, hogy „a felsőoktatási intézményrendszerrel való kapcsolata legalább doktori eljárásának vagy szegeci habitációs folyamatának vázolásán keresztül egy rövid fejezetnyi anyagot kaphatott volna”.¹¹ Ezen eseményeknek az író-esszéista pályaképére, írásmódjának változására gyakorolt hatásait Havasréti épp csak érinti – például egy futó megjegyzéssel arról, hogy Szerb a *Hétköznapok és csodák* megírása idején az egyetemi körök helyett már sokkal inkább a könyvkiadók „jó embere” volt (303. old.). Ugyanakkor háttérben marad, hogy milyen hatást gyakorolhatott gondosan formált írói-esszéista imázsának alakítására-alakulására ez a körülmény. Vajon van-e egy elfedett-elleplezett törés Szerb identitásának mélyrétegeiben? Ugyanígy fontos lehet mindennek a „visszája” is: Szerb közel két évtizedes középiskolai tanári munkásságáról a könyv leginkább csak napi időbeosztásával kapcsolatban ejt szót. Arra nem kapunk választ, hogy írásmódjának változására, a harmincas évek második felétől kezdve megszülető irodalomtörténeti munkáinak szemléletére, népszerűsítő-ismeretterjesztő tónusára hatott-e mindennapos pedagógusi munkája.

IDENTITÁSKÉRDÉSEK

Szerb deklarált világgépi elveire mindenekelőtt az önként vállalt, szervessé váló szellemi kötelekek hangsúlyozása jellemző: „Magyarnak lenni ma nem állami hovatartozást jelent, hanem az érzésnek és gondolatnak egy specifikus módját, ami ezer év értékeiből szűrődött le: kultúrát” – írja *Magyar irodalomtörténetének* első oldalán.¹² De ez a szemlélet tükröződik a magyar irodalom helyének kijelölésében, európaiságának hangsúlyozásában is, amit a legszemléletesebben talán *A magyar irodalom a latin leánya* (1940) című esszéjének címe fejez ki. A magyar irodalomtörténet megírásának gesztusa – mint a szerző Dávidházi Péter nyomán rámutat – ugyanúgy, mint Toldy Ferencnél, Szerb számára is az eredetközösséghez való csatlakozás metaforája. Ezzel párhuzamosan azonban kezdettől egyfajta latens determinizmus jelei is megfigyelhetők a gondolkodásában: „A hivatás elől

nem szabad menekülni, és amint a példák mutatják, nem is lehet” – írja *Az író mint üzletember* (1941) című tárcájában (idézte: 115. old.). Az életmű nem kiadásra szánt peremszövegeiből derül csak ki, hogy saját származásával kapcsolatban is korán megjelent nála az elfojtott zsidó identitáselemmel mint „sors-sal” való azonosulás tendenciája. „Jánuskám, a dolog olyan reménytelen, hogy tetszhetne ilyen bohémvőrű, gyönyörű, csupa-szenvedély leánynak egy ilyen sovány zsidó nyelvész, tudatos nyárspolgár, jégghasú pasas, aki vagyok” – írja unokatestvérének, Faludi Jánosnak, egyik ifjúkori szerelmére utalva 1923-ban (idézte: 617. old.). A származás determináló erejének tudata erősödik fel gondolkodásában a harmincas évek végétől, amikor a magyar zsidóságot sújtó kirekesztő intézkedések következtében az elvont filozófiai problémának súlyos személyes tétje lett, és a zsidó akaratot és identitásválasztást hirdető Szerb eljutott egészen a zsidóság mint magára öltött sors elfogadásáig. Fokozódó kirekesztését tapasztalva a magyar társadalomból, naplójában „magyar anyanyelvű zsidóként” határozza meg önmagát (idézte: 630. old.). Havasréti a könyv XII. fejezetében („*A sötétség mélyén...*” *Szerb zsidósága és utolsó évei*) a közönség által sokáig nem ismert szövegek, elsősorban naplófeljegyzések és levelek kontextusában értelmezi újra az író saját zsidóságát problematizáló, utolsó korszakát. „Utolsó könyvei [...] sajátos tanúságtételek: egyfelől az írói-szemleli helytállás, másfelől a háború és a vészidőszak támasztotta alkotói nehézségek legyőzésének dokumentumai is.” (566–567. old.) Havasréti epilógusa (*Szerb halálának értelmezései a kortársak nyilatkozataiban*) mindemellett arra a sokszor észrevétlenül maradó jelenségre is ráirányítja a figyelmet, hogy az író és tudós Szerb Antal – és sorstársai, a könyv lapjain szintén megjelenő Honti János, Radnóti Miklós, Halász Gábor, Sárközi György – humanista hősiessége és tragédiája éles ellentétben áll sorsuk utólagos értelmezőinek magatartásával. Ami a Havasréti által összegyűjtött és csoportokba sorolt elbeszélési stratégiák („A »mártír«”, „Saját sorsának prófétája”, „A zsidó származás elhallgatása”, „Az intellektuális felelősség hangoztatása”, „Zsidóként halt meg...”) áttekintése nyomán kirajzolódik, az mindenekelőtt az értelmetlen, embertelen pusztítás önfelmentő racionalizálása: megmagyarázni a megmagyarázhatatlant. Az utókor meghatározó beszédmódjai jellemzően az elhallgatás és a felelősségelhárítás motívumai köré szerveződtek-szerveződnek, ami a vészidőszak bűneivel való tényleges szembenézés hiányáról, a hallgatás és önfelmentés máig élő gesztusairól tanúskodik.

„Tudományos műalkotásnak tekinthetünk bármiféle művészi igénnyel és gonddal, magasrendű és tudatos stílusformálással megírt szakkönyvet” (459. old.) – írja Kerényi Károlyra hivatkozva Havasréti József, aki művével láthatóan maga is ennek az elvárásnak igyekezett megfelelni, magasra téve a mércét a két világháború közötti szellemi élet jelenségeinek leendő monográfusai számára. □